

NUOSAKOS GRAMEMOS

Dabartinė lietuvių kalba skiria dvi nuosakos gramemas – irediją arba tariamąją nuosaką (*nueičiau*) ir imperatyvą arba liepiamąją nuosaką (*ateik*). Senesnės gramatikos skyrė dar dvi nuosakos gramemas – geidžiamąją nuosaką ir netiesioginę nuosaką. Vadinamoji geidžiamoji nuosaka, kadaise turėjusi tokias prefiksines-sufiksines formas kaip *te-būn-ie*, *te-atein-ie*, o dabar tebeturinti prefiksines formas su esamojo laiko galūmėmis tokias kaip *teateina*, naujesnėse gramatikose traukiamos į imperatyvo paradigmą (žr. toliau). Vadinamoji netiesioginė nuosaka pagal naujesnę sampratą nuosakai nepriskirtina: ji atstovauja evidencialumo domenui (žr. xxx). Pagaliau minėtina tradicinėje gramatikoje skiriama tiesioginė nuosaka. Jos išskyrimo kriterijai grynai neigiami: į ją traukiamos jokios iš aukščiau minėtų nuosakos gramemos žymiklių neturinčios finitinės veiksmažodžio formos, bet iš tiesų tokia neigiamai apibrėžta likučių klasė bendrų bruožų neturi. Ten, kur nėra nei nuosakos žymiklių, nei nuosakos reikšmės, nėra pagrindo kalbėti apie nuosaką. „Realio“ termino praktinė nauda tokia, kad leidžia kalbėti apie gramatinius kontekstus, koku nors atžvilgiu priešinamus tiems, kur vartojamos iredio formos.

IREALIS ARBA TARIAMOJI NUOSAKA

Tariamąsios nuosakos terminu žymimos formos su žymikliu *-tum/-tumė-* gali būtų priskiriamos tipologinei iredio (*irrealis*) kategorijai. Tai nerealius, hipotetinius arba įsivaizduojamus įvykius bei situacijas žyminti nuosaka. Nors ji siejama su „nerealumo“ reikšme, svarbu turėti omenyje, kad „nerealumas“ yra ne pačių veiksmažodinių formų, o konstrukcijų, kuriose jos vartojamos, požymis. Taip pat svarbu pabrėžti, kad tariamosios nuosakos žymiklio neturinčios („tiesioginės nuosakos“) formos nebūtinai žymi įvykius, kurių realumas suponuojamas, pvz., sąlygos sakinyje forma *atsisakys* žymi hipotetinį įvykį:

Šnekink juos. Jeigu jie atsisakys, žiūrėsime kitur.

Jurgis Jankus, 2004, DLKT

Viena ryškiausių iredio semantikos realizacijų yra kontrafaktyvinis vartojimas, kai konstrukcija suponuoja veiksmažodžio perteikiamo įvykio nesutapimą su faktiška situacija. Būdingiausias šio vartojimo pavyzdys yra kontrafaktyvinis sudėtinis sąlygos sakinyje:

Dar pasijuokiau: jeigu būčiau žinojęs, kad taip bus, būčiau pas tetą pasilikęs.

Jurgis Jankus, 2004, DLKT

Panašią funkciją iredis turi ir kontrafaktyviniuose lyginamuosiuose (būdo) šalutiniuose sakiniuose:

Drabužiai sudrėko, tarsi būčiau ilgai vaikščiojusi pievomis po tirštą rūką.

Jurga Ivanauskaitė, 2004, DLKT

Kitokį iredio vartojimo tipą rodo konstrukcijos, kuriose ši forma vartojama siekiant išvengti įvykio suvokimo kaip realaus arba tikėtino. Šiam potipiui priklauso potencialiniai šalutiniai sąlygos sakiniai – į ateitį orientuoti sąlygos sakiniai, kuriuose kalbantysis vartodamas

irealio formą pažymi, kad šalutinio sakinio įvykis lieka grynai hipotetinis — šio įvykio galimybė svarstoma ne todėl, kad jo tikimasi:

Man reikia atrodyti gerai, jeigu kartais teks atsidurti akis į akį su bosu.
Cosmopolitan, 2004, DLKT

Nedidelį tikimybės laipsnį vertinant ne tik ateities, bet ir dabarties arba praeities įvykius irealio vartojimas perteikia komplementiniuose sakiniuose su paneigtais episteminės nuostatos ir regimybės veiksmažodžiais (*nemanau, neatrodo* ir pan.):

Nemanau, kad Angelė išmanytų ką nors apie biznį.
Bronius Buška, 1995, DLKT

Su paneigtais kalbėjimo veiksmažodžiais (*sakyti, pranešti...*) irealio vartojimas turi kitokį efektą: jis neatspindi sumažinto tikimybės laipsnį, o blokuoja faktyvinę komplementinio sakinio interpretaciją:

Antra, Skandinavijos šalys nepraneša, kad būtų išversti didesni miško masyvai, o tai reiškia, jog rinkoje medienos pasiūla neišsugs [...]
Verslo žinios, 2007, DLKT

Alternatyvią konstrukciją be irealio formos (*kad išversti didesni miško masyvai*) būtų įmanoma suprasti faktyviai: miško masyvai išversti, be apie tai nepranešama. Irealis tokią interpretaciją blokuoja, žymėdamas, kad nesant pranešimo nėra ir žinių apie miškų iškirtimą. Faktyvinė interpretacija atrodo natūraliausia tokiam pavyzdyje:

Niekam, net Miglei, nesakė, kad išvyksta.
Zita Čepaitė, 2003, DLKT

Kitokias, su realumo laipsniu nedaug bendro turinčias funkcijas irealis turi įvykio tipo komplementiniuose sakiniuose (žr. xxx). Čia turimi omenyje deontiniai modaliniai predikatai (*reikia, dera*), desideratyviniai predikatai (*norėti, siekti*), arba mandatyviniai šnekos akto predikatai (*prašyti, reikalauti*):

Ji paprašė, kad aš iš tos knygos paskaityčiau.
Kazys Saja, 2003, DLKT
Dabar tikiu, bet reikia, kad ir Rasa patikėtų.
Irena Buivydaite, 1998, DLKT
Jis norėjo, kad mes geriau viską suprastume.
Irena Buivydaite, 2001, DLKT

Valios aktas arba jį perteikiantis šnekos aktas būna orientuotas į ateitį, jo objektas gali būti įvykdytas arba ne, jis lieka grynai virtualus ir negali būti įvertintas nei kaip realus, nei kaip nerealus. Tad irealio vartojimo tokiais atvejais negalima sieti su nerealumu. Su dalimi čia paminėtų veiksmažodžių finitiniai komplemento sakiniai alternuoja su bendraties sakiniais:

Kai butelis buvo ištuštintas, Juzis paprašė tėvą pastatyti kitą.
Raimundas Kašauskas 1995, DLKT

Irealio funkcija tad tokiais atvejais yra artima bendraties funkcijai: nors irealis nuo bendraties skiriasi sintaksiškai — irealis yra finitinė forma, vartojama su atviru vardininko subjektu — irealis

taip pat turi sumažintą finitiškumo savybių rinkinį: jis neturi laiko reikšmės ir įvykio lokalizacija laike yra visiškai priklausoma nuo pagrindinio sakinio predikatą. Ši laiko požymio ir lokalizacijos diskurso erdvėje trūkumas ir yra pagrindinis irealio bruožas nepropozicinėje (įvykio tipo) komplementacijos srityje, t. y., su lokalizacija laike ir teisingumo verte nesusijusių aukštesnių predikatu srityje.

IMPERATYVAS ARBA LIEPIAMOJI NUOSAKA

Imperatyvo terminu čia žymimos, visų pirma, 2 asmens bei 1 asmens daugiskaitos formos su sufiksu *-ki-*: *eik(i)*, *eikime*, *eikite*. 3-ojo asmens formas tokias kaip *te-ateina* (jos pakeitė tokias dabar jau archajiškas formas kaip *tebūnie*, *teateinie*) taip pat būtų galima įtraukti į imperatyvo paradigmą, kaip imperatyvo 3-ojo asmens forma; tai įmanoma todėl, kad tarp žymiklių *-ki-* ir *te-* yra papildomosios distribucijos santykis: afiksas *-ki-* vartojamas 2 asmeniui (*ateikite*) bei 1 asmens daugiskaitai (*eikime*), o prefiksas *te-* trečiam asmeniui, tad galima kalbėti apie alomorfizmą. Probleminis yra konstrukcijos *tegul ateina* statusas. Ji baigia iš vartosenos išstumti senesnę formą *teateina*, ir ją galima būtų laikyti analitine 3-ojo asmens imperatyvo forma. Problemas kelia plati žymiklio distribucija ir reikšmė. Net su gana aiškia imperatyvine funkcija galimos formos *tegul ateina*, *tegul ateis*, bet galima būtų įtraukti, tarkime, linkėjimo ir prakeikimo reikšmes, o čia *tegul* vartojama net su 1 asmens formomis:

Tegul būsiu prakeiktas, kad sutikau!

Bronius Bušma, 1995, DLKT

Kai kuriais atvejais konstrukciją su *tegul* galima laikyti imperatyvine, būtent tais atvejais, kai siekiama paveikti pašnekovo elgseną: pastarasis turi arba perduoti direktyvinį aktą trečiam asmeniui, arba pats imtis veiksmų, kad sudarytų kalbančiojo pageidaujamą situaciją, plg.

Na, šauk sekretorytę, tegul įleidžia naują savižudį!

Arvydas Juozaitis 2003, DLKT

Antano motina, mirdama paskutinioji, taip pasakė: Tegul viskas atitenka dukrelei Monikutei.

Vytautas Bubnys, 1997, DLKT

Silpstant agentyvumo komponentui išblykšta riba tarp direktyvinio imperatyvo ir linkėjimą arba pageidavimą reiškiančio sakinio:

Tegul tik žmonės būna tokie taikūs ir geranoriški kaip šunys.

Jonas Mikelinskas 2006, DLKT

Tad 3-ojo asmens konstrukcijas su *tegul* galima apibūdinti kaip imperatyvines-optatyvines, bet neryški riba tarp šių dviejų tipų daro aprašą probleminį.

Prototipinio imperatyvo vartojime galima išskirti du komponentus: kalbančiojo noras, kad įvyktų tam tikras įvykis, ir nurodymas pašnekovui arba kitam asmeniui, kad atliktų veiksmus, reikalingus tam įvykiu įgyvendinti. Skirtinguose imperatyvo vartojimo tipuose arba pirmas, arba antras komponentas gali būti susilpnintas. Instrukcijose kalbančiojo noras neturi esminės reikšmės:

Į stiklinaitę įlašinkite kelis lašus aliejaus ir įpilkite nedaug vandens.

Rimantas Vaitkus, 2004, DLKT

Linkėjimai atspindi kalbančiojo norą, nesuponuojant pašnekovo sugebėjimo pakeisti situaciją:

Lik sveikas, Tomai, ir gyvenk laimingai.

Rimas Lonskis, 1999, DLKT

Dėl šios priežasties neįmanoma suformuluoti imperatyvo invarianto, galima tik apibūdinti prototipinį imperatyvą. Minėtų dviejų komponentų santykį reguliuoja pragmatika — direktyviniai šnekos aktų tipai, kuriuose vartojamas imperatyvas. Patarimas turi silpnesnį desideratyvinį (valios) ir stipresnį nurodymo elementą, prašymas atvirkščiai. Skirtingų konvencionalizuotų imperatyvo reikšmių čia nereikia ieškoti.

Už direktyvinių sakymų ribų imperatyvas dar vartojamas keliose konstrukcijose, kurių reikšmės sinchroniškai neturi ryšio su pirmine direktyvine imperatyvo reikšme. Visų pirma imperatyvas gali turėti hipotetinę reikšmę.

Va tik susirk — tuoj tave gąsdina visokie prisisapnavėliai, o paskui dar ir šitokie smulkūs niekšeliai.

Henrikas Algis Čigriejus, 1999

Hipotetinę reikšmę gali turėti ir 3 asmens konstrukcija su *tegul*:

Tačiau tegul tik užveda kas nors kalbą apie pavasarį, mergaites, žiūrėk, tuojau dvi, trys galvos pakils nuo knygų.

Vytautas Kubilius, 2006, DLKT

Ir Balys pagalvojo: tegul tik aš nusikasu ligi savo krašto, o jau ten vis kaip nors.

Henrikas Algis Čigriejus, 2007. DLKT

Su hipotetine funkcija vartojamas 3 asmens imperatyvo žymiklis *tegul* gali eiti kartu su irealio žymėjimu (kai *tegul* turi pirminę imperatyvinę funkciją, ši kombinacija neįmanoma):

Aš vis tiek nepatikėsiu... Tegul mane gyvą ant laužo sudegintų.

Bronius Bušma, 1995, DLKT

Hipotetinė imperatyvo funkcija greičiausiai kyla iš subjektifikacijos proceso: vietoj nurodymo realizuoti tam tikrą įvykį imperatyvas gali perteikti nurodymą tokį įvykį įsivaidzuoti; tokiu būdu jis įgyja hipotetinę vertę, kuri tad sudaro sąlygas jo vartojimui šalutiniuose sąlygos ir nuolaidos sakiniuose.

Minėtinios kelios konstrukcinės idiomos su nedirektyvine reikšme, kuriose vartojamos 2 asmens vienaskaitos imperatyvas. Visų pirma tai retorinis imperatyvas. Retorinis imperatyvas perteikia kalbančiojo nuomonę, kad tam tikrą tikslą yra neįmanoma arba labai sunku pasiekti. Dažniausias retorinio imperatyvo konstrukcijos variantas turi žymiklį *tu man*. Asmens įvardis *tu* čia visada turi apibendrintą, generinę reikšmę, o *man* pagal kilmę yra etinis naudininkas.

Aha, rask tu man valdišką įstaigą, kurioje nebūtų laiko pro langus paspoksot.

Andrė Eivaitė, 2008, DLKT

Su retoriniu imperatyvu artimai susijęs yra miratyvinis imperatyvas, kuris taip pat vartojamas su žymikliu *tu man*. Miratyvinio imperatyvo konstrukcija vertojama netikėtam, nuostabą keliančiam įvykiui perteikti. Ši konstrukcija turi tris variantus. Vienoje iš jų imperatyvo subjektas yra asmuo, veiksmažodis žymi sąmoningą, valingą veiksmą, o konstrukciją reiškia nuostabą dėl kokio nors asmens keisto, neracionalaus elgesio:

Ir sugalvok tu man jai paskirti vėžiu sergančios filosofijos profesorės vaidmenį!
Lietuvos rytas, 2001, DLKT

Antrame variante subjektas taip pat yra asmuo, bet veiksmažodis nežymi valingo subjekto veiksmą, o nuo subjekto valios nepriklausomą išgyvenimą arba būseną. Konstrukcija tuomet perteikia keistą, netikėtą tokio išgyvenimo arba būsenos pobūdį:

Fa diezas, žmogau, šitaip neturėk tu man klausos!
Artuma, 2002, DLKT

Trečias potipis yra beasmenis; veiksmažodis yra iš tų, kurių vartojama tikrai arba dažniausiai tikrai 3 asmens forma. Konstrukcija žymį netikėtą įvykį:

Ir atsitik tu man taip, kad būtent šiomis dienomis plūstelėjo klientų skambučiai...
Kauno diena, 2001, DLKT